

Корівчак Л. Суголосність лірики М.Чернявського з філософією А.Шопенгауера, Ф.Ніцше // Щорічний науковий збірник Сьомої міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції з україністики «Діалог мов – діалог культур. Україна і світ» Серія: Міжнародна наукова Інтернет-конференція з україністики. Випуск 2016. Під редакцією Олени Новікової, Ульріха Шваєра, Петера Гількеса. Видавництво: Verlag readbox unipress Open Publishing LMU, 2017. – С.347-354

СУГОЛОСНІСТЬ ЛІРИКИ М.ЧЕРНЯВСЬКОГО З ФІЛОСОФІЄЮ А.ШОПЕНГАУЕРА, Ф.НІЦШЕ

Людмила Корівчак
(Україна)

Здійснюється компаративний аналіз світоглядних позицій М.Чернявського-лірика й А.Шопенгауера і Ф.Ніцше. У статті підкреслюється модерний характер віршів українського поета кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ століття, спорідненість його образів, мотивів з творами німецьких філософів ХІХ століття.

Ключові слова: ліричний герой, роздвоєння, творча особистість, модернізм.

CONSONANTNESS OF LYRIC POETRY M. CHERNYAVSKOGO WITH PHILOSOPHY OF A. SHOPENGAUERA, F. NICSHE

Lyudmyla Korivchak

The text deals with comparative analysis of world view positions of M.Chernyavskogo-lirika and A.Shopengauera and F.Nicshe. In the article modern character of poems of the Ukrainian poet of the late XIX – the first decades of the XX century, relationship of his images, motifs from the works of the German philosophers of the XIX century.

Key words: lyric hero, split, creative personality, modernism.

Суспільно-культурні зміни, які відбулися у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. і “формували ту актуальну проблематику, яка поставила перед літературою філософські запити та завдання. ...Тих же митців, яким притаманний був філософський тип мислення ...цей час остаточно сформулював як поетів філософських” (Соловей 1991, 87). Такий саме вплив філософії і позначився на творчості М.Чернявського.

Лірика митця є невід’ємною частиною української літератури перших десятиліть ХХ століття, але як ворог народу М.Чернявський був забутий в радянський період і лише зі здобуттям державою незалежності пожвавився інтерес науковців до питання розвитку раннього українського модернізму загалом і творчості поета зокрема.

Поетичний дебют М.Чернявського відбувся у 1895 році з виходом у Харкові збірки “Пісні кохання”. Рецензії О.Білоусенка, М.Грушевського, В.Степового, М.Сумцова, І.Франка на збірки митця загалом були схвальними, водночас в них звучали нарікання на поверховість у зображенні проблем життя, недостатність конкретних і пластичних образів. М.Євшан, аналізуючи творчість М.Чернявського, вказав на своєрідну відстороненість його від літераторів молодшого і старшого покоління і причиною цього назвав специфіку стилю поета. Сам критик робить висновок, що твори поета “дають нам вияснення психології такого творця, що не знає, куди йому прихилитись, до кого належати” (Євшан 1998, 206). Мотив душевного роздвоєння М.Євшан сприймав як втечу поета від проблем життя, під впливом яких змінюються романтичні пориви поета і настає невизначеність. Схожу оцінку висловив і С.Єфремов.

У 1925 році М.Плевако присвятив своє дослідження тридцятиліттю літературної діяльності М.Чернявського, в якому вказав на своєрідність стилю письменника як поєднання ознак різних літературних течій і в сукупності виявлення “власного письменницького я”.

Літературознавці ХХІ століття Л.Голомб, Я.Голобородько, О.Камінчук, Н.Шумило по-своєму доповнили спостереження М. Плевако і вказали на модерний характер віршів митця.

На сьогодні дослідження раннього українського модернізму, своєрідності лірики М.Чернявського тривають, що й зумовлює *актуальність* нашої розвідки.

Упродовж усього творчого життя поет брав активну участь у літературно-громадському житті країни. Загальновідомо, що у Херсоні разом з М.Коцюбинським у 1905 році він видав альманах “З потоку життя”, який був перевіркою на готовність українських письменників до модернізації в літературі. Сама ідея видати альманах, в якому б теми й проблеми сучасності розкривалися з позицій психологізму й філософічності, залучалися нові форми й прийоми їх втілення, головним героєм був представник інтелігенції, свідчить про модерність естетичних позицій М.Коцюбинського й М.Чернявського.

За спостереженням Н. Шумило, “вроджену схильність М.Чернявського до філософських розмірковувань живили ідеї, що приходили з Європи, – Ф.Ніцше, А.Шопенгауер, Г.Спенсер, З.Фрейд” (Шумило 2003, 9). М. Чернявський цікавився питаннями буття людини в суспільстві, в природі, розвитку її духовного світу, прагнув знайти шляхи гармонії для неї, тому й не випадково, що філософія митця суголосна з позиціями А.Шопенгауера та Ф.Ніцше, які були популярними в Україні на початку ХХ століття.

У літературознавстві на сьогодні немає окремого дослідження, присвяченого компаративному аналізу лірики М.Чернявського та творів А.Шопенгауера, Ф.Ніцше.

Метою нашої розвідки є дослідити спорідненість поглядів М.Чернявського і німецьких філософів ХІХ ст., що дозволить розширити

уявлення про особливості світогляду українського поета, єдність його з процесом раннього українського модернізму.

Ліричний герой М.Чернявського, усвідомивши ще з дитинства творчі задатки, постає через це водночас щасливим і нещасним. Нагромадження духовного досвіду дає йому можливість відчувати світ вразливіше, повніше, ніж це може зробити буденна людина, і що спричиняє розлад із оточенням. Таке протиставлення творчої особистості і мас в ліриці М.Чернявського перегукується з поглядами А.Шопенгауера. У своїй праці “Свобода волі і моральність” німецький філософ розподіляє духовні світи людей на “внутрішню пустку” і “внутрішнє багатство”. Згідно з його вченням, для людини, внутрішній світ якої належить до категорії “внутрішня пустка”, характерна схильність до розваг, розкоші, якими вона намагається стимулювати у собі рух почуттів, розуму. Натомість “людина з багатим внутрішнім світом перш за все буде намагатись... досягти спокою, тобто вибере тихе, скромне, але по можливості вільне від тривог існування і через це, після деякого знайомства з так званими людьми, буде уникати спілкування з ними, а при більшому розумі – навіть шукатиме самотності” (Шопенгауер 1992, 275).

У поезії “Оповитий життя безпросвітними снами..”. М.Чернявський розкриває опозицію ліричного героя й оточення: “Оповитий життя безпросвітними снами, / Зачарований в колі щоденних дрібниць, / Я живу між людьми, я живу між братами, / Мов сновида в полоні магічним зірниць” (Чернявський 1966, 231).

Життя суспільства, в якому перебуває ліричний суб’єкт, проходить за інерцією, безцільно. Позиція більшості втомлює його, “розлучниці-думи” стають головною причиною протистояння. Ліричний герой прагне насиченого життя, спрямованого до духовного збагачення, вдосконалення, пізнання всіх проявів буття. М.Чернявський розкриває мрії суб’єкта за допомогою лексичних і смислових повторів (“вгору”, “вгору”, “вершини”, “верхи”). Почуття ліричного героя суголосні з думками А.Шопенгауера: “Великі духовні задатки відчужують людину від суспільності та їх інтересів, оскільки чим більше хто має в собі самому, тим менше він може знайти в інших. Багатство речей, які приносять їм велике задоволення, здаються йому не вартими уваги...” (Шопенгауер 1992, 285).

Неприйняття міщанської дійсності і безсилля у протистоянні їй перетворюють ліричного героя на жертву тогочасного суспільства: “Я жив свій вік без заохоти, – / Та я й не жив, а я конав” (Чернявський 1966, 240).

Образ жертви є одним із ключових у ліриці М. Чернявського і постає як полісемантичний. Перший варіант цього образу: ліричний герой – жертва суспільства, яке намагається вбити все людяне, що є в ньому, і виступає зовнішнім фактором поведінки ліричного героя. Інший варіант образу жертви – це внутрішній світ ліричного героя. Такі риси, як пасивність, бездіяльність, м’якість, перетворюють його на жертву власного “я” і суголосні з спостереженням А. Шопенгауера про те, що світ існує таким, яким ми його уявляємо. “Одним словом, людина завжди робить лише те, що хоче, і робить

це все-таки за потребою. А це залежить від того, що він вже є такий, як він хоче, бо з того, що він є, з необхідністю впливає все, що він кожного разу робить. Якщо брати його поведінка objective, тобто ззовні, то безперечно доведеться визнати, що воно, як і дії всього існуючого в природі, повинно бути підпорядковане закону причинності у всій його строгості; subjective ж кожен відчуває, що він завжди робить лише те, що хоче. Але це означає тільки, що його образ дій є просто виявлення його справжньої сутності. Те ж саме почуття випробовувалося б тому всіма, навіть самими нижчими істотами в природі, коли б вони могли відчувати” (Шопенгауер 1992, 120-121).

Відповідно до волі людини, її бажань і формується життя ліричного героя М.Чернявського у вірші “Кайдани”: “В цю вільну пустиню, тюрму степовую,/ Давно я забився. Все спить тут, дріма. / Гублю я, марную тут душу живу:/ Кує їй кайдани ця млявість німа...” (Чернявський 1966, 101).

Образ кайданів служить для розкриття духовної слабкості ліричного суб’єкта. Це почуття гнітить його, і він намагається протестувати проти внутрішнього рабства. Вдаючись до “прийому самобичування” ліричного героя, поет наголошує на неприйнятті ним позиції бездіяльності, пасивності. Слухові (“задзвонили кайдани раба”, “брязкіт”), дотикові (“ваш холод залізний”) характеристики служать для посилення враження реальності цього образу. Ліричний герой готовий витерпіти будь-які тортури, аби позбутись гнітючого почуття рабства: “Прокляті кайдани!... / Віки вас кували,/ Але вас об душу свою розіб’ю, / Об серце те бідне, що ви катували./ А вибору долю і волю свою!...” (Чернявський 1966, 101).

Аналіз почуттів ліричного суб’єкта здійснюється на тлі степу. Пейзаж у поезії “Кайдани” виконує подвійне навантаження: з одного боку, зачарування нічним пейзажем заспокоює героя, а з другого, – викликає і посилює його внутрішню енергію та стійкість перед обставинам. Таким чином, поет відтворив стихійність характеру ліричного героя, пошуки ним шляхів опанування внутрішнім світом.

У поезії “Сором в п’ятьмі духа” М.Чернявський відтворив основні причини і способи подолання духовної кризи ліричного “я”. Вже сама назва вірша вказує на стан ліричного героя та є узагальненням його попереднього життя: “А вини немає / Більше ні на кому,/ Як на власній волі, / На собі самому” (Чернявський 1966, 142).

Страх рішуче змінити своє життя і був причиною пасивності ліричного героя. Символом упевненої життєвої позиції виступає образ дерева, що тягнеться до променів і є антиподом ліричного героя. Окличне речення “Годі сумувати / На старій руїні!” вказує на зміну життєвих орієнтирів, на готовність до переходу у нове життя. “Зосередженість ліричного героя на питанні про джерела власних хиб, – зазначає Л.Голомб, – по-своєму виражала тенденцію української лірики до посилення аналітичного начала. Поет об’єктивно доводив перехідний характер свого ліричного героя” (Голомб 1988, 44).

Бажання піднятися вгору на крилах у поезії “Сором в п'їтмї духа” виражає внутрішній перелом ліричного суб'єкта, перехід до активної життєвої позиції. Мотив польоту вгору у творчості романтиків символізував неприйняття дійсності, втечу від неї. М.Чернявський розробляє цей мотив у дусі неоромантиків. Мотив польоту вгору служить поетові для розкриття вольового начала, стихійного пориву, внутрішньої краси ліричного героя, що постають як опозиція міщанському оточенню. На відміну від героїв поетів-романтиків, ліричний герой М. Чернявського прагне змінити задушливу дійсність: “І вогнем летючим,/ Хоч на мить єдину, / Розірву я п'їтму / В час свого загину” (Чернявський 1966, 143).

Політ угору дає ліричному суб'єкту енергію, силу в боротьбі. Джерелом активності ліричного “я” стає образ сонця, що символізує гармонію, духовну наснагу.

Ліричний суб'єкт поета, як і образ генія в А.Шопенгауера, черпає духовну наснагу з природи. Образи моря, степу, зірок, сонця (“Я прийшов до тебе, море... ”, “Заклик до моря”, “На південь, до моря, я линув душею...”, “Ой степе, мій степе... ”, “Як люблю піти весною... ”, “Після бурі”, “Під зорями”, “Непримітний і убогий”, “Пісня ночі”, “До сонця”, “Гімн сонцю” та ін.) у ліриці М.Чернявського служать для розкриття внутрішнього світу автогероя.

У поезії “Зимової ночі” поет відтворив враження ліричного героя від споглядання нічних околиць Херсона: “Спав мирно в промінні Херсон безтурботний / На тихій горі. / Дніпро прозірною долиною слався, / Був тихий, мов сон. / І тишею ночі і я упивався, / І зір мільйон. / І чув я душею і землю, і воду, / Зір хор золотий; / І чув, що я з ними сполучений зроду / В юдолі земній” (Чернявський 1929, 67).

Краса нічних просторів, зоряного неба зачаровують ліричного героя. Як часточка Всесвіту він відчуває нерозривний зв'язок з усіма його складовими. Мотив тиші в природі підсилюється у поезії М.Чернявського зоровим сприйняттям просторів, де панує спокій, нерухомість. Своєрідна “застиглість” навколо ліричного героя породжує в ньому відчуття духовної гармонії, спрямовує до філософських узагальнень.

За спостереженням Т.Сільман, “Природа – один із небагатьох, конкретно існуючих перед нами, видимих і відчутних символів вічності... Вихід в природу ліричного героя є у зв'язку з цим виходом у своєрідну “іносферу”, що збільшує його масштаб за рахунок зближення з „матерією вічності” – явищами, ім'я яких пишеться з великої літери: Природа, Земля, Всесвіт” (Сільман 1977, 89). Отже, поет через образи природи звеличує людину, розкриває її багатий внутрішній потенціал.

С.Андрусів зазначає: “Характер простору, в якому минає життя етносу, очевидно, більше, ніж інші етнотвірні чинники, формує його характер ...”. Дослідниця так характеризує вплив степових просторів на людину: “Цей відкритий, неміряний, безмежний простір, що губиться в імлі, розковує стихію у душі людини на його дорогах” (Андрусів 2000, 95).

Завдяки відтворенню степового простору, який перебуває у безпосередньому контакті з людиною, формується особистість ліричного героя М.Чернявського. Степ у віршах поета являє собою активну творчу силу, втілення української національної духовності, відчуває внутрішню спорідненість із “духом степу”.

Через пейзаж, майстерно зображений у вірші “Степ”, по-своєму розкривається внутрішнє єство ліричного героя М.Чернявського, своєрідність його світовідчуження. Споглядання просторів степу пробуджує в його душі почуття розкнутості, волелюбності: “І чую, що дух той живе і в мені, / Що варварам давнім я, певне, зрідні” (Чернявський 1966, 74).

Щоб посилити колорит зображення степу, М.Чернявський наводить назви кочових племен, що проживали на цих просторах. Мужність, сила духу, воля скіфів, гунів, хозар імпонують ліричному герою поета. Він захоплюється красою степових просторів, бачить “поезію в них”. Тільки людина, яка народилася і виросла в степу, може по-справжньому проинятися духом цих просторів.

У поезії “Степ і степ, один без краю...” образ степу трансформується у символ внутрішнього світу ліричного героя. Характеризуючи цей вірш, П.Колесник відзначив: „Не мудруючи особливо, а тільки висловлюючи те, що жило в серці, Чернявський створив грандіозний алегоричний образ степу-народу, застиглого в чеканні жаданого грому – революції” (ІУЛ-5 1958, 415). На нашу думку, в цьому вірші образ степу виступає одним із численних образів-символів лірики М.Чернявського, які розкривають внутрішній світ ліричного героя, є ще однією сходинкою до його самопізнання.

У цьому вірші відображено певний етап еволюції ліричного героя. Промовистим є у творі образ суцільної пустелі: “Ні гайочку, ні лісочку. – Всюди спалена земля...”. Пробудження степу відбувається завдяки дощу. Подібно до персоніфікованого образу степу, який пробуджується під час зливи, ліричний герой може “прокинутись”, змінити своє життя, але для цього треба грому. Традиційний образ грому символізує рушійну, всеперетворюючу силу. “Мертвий степ” – аналог душі ліричного героя, спустошеної одноманітним, позбавленим яскравих вражень життям. Заключні рядки поезії “Так нехай же над ланами / Грім бажаний заgrimить!..” (Чернявський 1966, 187) підкреслюють готовність і бажання ліричного героя змінити своє життя.

Характерною рисою суб’єкта М.Чернявського є роздвоєння, яке посилюється під впливом суспільства. Роздвоєння духовного світу особистості дослідники вважають головною рисою модерного героя: “Джерела “автодинаміки Я”, той поштовх, що примушує митця вийти на дорогу (життя, творчості), вступити у суперечності із світом та суспільством, знаходяться у роздвоєності людської натури, у тому homo duplex, що особливо яскраво проявляється в естетиці і психології модерністського бачення” (Петрухіна 2000, 176-177). С.Єфремов, порівнюючи поезію М.Чернявського із творчістю іншого митця, зазначав: “Оці дві сили, що гармонійно поєдналися у Коцюбинського – з одного боку, громадянські

обов'язки до “темної країни”, з другого, природжена м'якість і пасивність натури, мрійний нахил до краси – служать вічним джерелом роздвоєння у душі самого поета” (Єфремов 1995, 545). Роздвоєння стає головною рисою, яка вказує на перехідність характеру ліричного героя, а водночас і стилю М.Чернявського.

Подвійність людської натури дослідив у своїй філософії Ф.Ніцше, творчість якого по-різному сприймалася в кінці ХІХ – перші десятиліття ХХ ст., однак була популярною. Характеризуючи вплив учення Ніцше на розвиток українського модернізму, Т.Гундорова зазначала: “Ідеї Ніцше спричинилися, загалом, до теоретичного, культурософського, етичного й естетичного розгортання українського модернізму” (Гундорова 1997, 30). У праці „По той бік добра і зла” німецький філософ характеризує людину як подвійну натуру, що перебуває у постійній внутрішній боротьбі: “В людині тварина і творець поєднані в одне, в людині є матеріал, обломок, надлишок, глина, болото, безглуздя, хаос; але в людині є також і творець, скульптор, твердість молота, божественний глядач і сьомий день...” (Ніцше 1990, 261).

Про свою роздвоєність М.Чернявський писав у спогадах “Під сонцем буття”: “Турбувало мене й мучило найбільше всього моє власне роздвоєння душі. Вічна суперечка й невпинна боротьба зачал егоїстичних і альтруїстичних” (Чернявський 1931, 210).

У поезії “Misterium” М.Чернявський зобразив подвійність натури свого ліричного героя. Душа автогероя постає в образі своєрідного таємного царства, переповненого красою, світлом, яке існує поза часом і підпорядковується “несвітській силі неземній”. Цей “дивний край краси і вроди” не доступний буденній людині. Антиподом цього прекрасного краю постає “чорний демон”, який оволодів ліричним героєм: „І тільки я захочу в його, / Мов демон чорний увійти, – / Щеза мана... Нема нічого.../ Так тільки морок пустоти” (Чернявський 1966, 268).

У вірші “Misterium” поет відтворив процес протистояння добра і зла у внутрішньому світі людини. Його світла частина, сповнена відкритості, чистих помислів, прагне до вдосконалення. Саме такій душі М.Чернявський пророкує вічне життя. Натомість темна сторона душі призводить до страждань.

За спостереженнями Л.Немировської, “в самій людській долі вже з початку, від природи, закладено, за вченням Ніцше, дисонанс. Такий стан Ніцше визначає терміном “олюднення дисонансу”. Для того щоб побороти цей внутрішній стан неспокою, дисонансу, люди створюють собі різні ілюзії – науки, релігії, мистецтва, мораль, політику. Але де ж справжнє життя людини і чи знає вона про нього?... Людині дуже важко бути одночасно і творцем, і глядачем театру життя” (Немировская 1991, 8). Як заперечення світу ілюзій німецький філософ протиставляє людину й цивілізацію, людину і суспільство.

Поезія М.Чернявського “Містерія” написана цілком у дусі Ніцше. Використовуючи засіб сну, поет відтворив мирське буття в образній картині саду. Образ саду в ліричному сюжеті поезії змінюється. Якщо спочатку

постає “чудовий сад”, то поступово він перетворюється на пустку. Мотив дороги, який представлено у формі блукань по саду, дозволяє розкрити усе його розмаїття. На початку сад у вірші символізує первинну красу життя, яку руйнує, за Чернявським, як і за Ніцше, прихід цивілізації. Образи “мертві античні статуї”, “півзруйновані архаїчні павільйони” розкривають культурну деградацію сучасної людини. У дусі Ф.Ніцше М.Чернявський стверджує думку, що розвиток технічного прогресу сприяє експлуатації однією людиною іншою.

За філософією М.Чернявського, цивілізація, яка створюється людиною, – це постійна боротьба, в якій творчий потенціал особистості використовується не на її благо, а на утримання слабших, паразитичних осіб.

У вірші “Море” образ фантастичного саду на дні моря також символізує внутрішній світ людини: “Під поверхом чистим у морі глибокім / Сади позростали замислені темні./ Там скелі повстали і чолом високим / Угору спнялися могутні, таємні” (Чернявський 1966, 261).

За допомогою улюбленого образу моря М.Чернявський розкрив у вірші символічну картину людської душі. Подібно до морської стихії душа постає таємничою і не до кінця розкритою. Спектр почуттів, що вирують у внутрішньому світі людини, поет зобразив за допомогою символічних образів саду та скелі. Ці два образи відтворюють подвійність людської душі. Якщо образ саду – це осередок негативізму в людському характері, то скелі розкривають прагнення людини до вдосконалення, її силу і стійкість.

Вірш М.Чернявського “Конем залізним” становить синтез поглядів поета на розвиток цивілізації. За допомогою ретроспекцій ліричний герой підсумовує своє ставлення до розвитку техніки, розкриває основну причину неприйняття її: “Я темних сил боявся гри / І безуму людського” (Чернявський 1966, 392). Водночас поезія пройнята радістю ліричного героя від того, що він мчить степами залізницею. Отже, погляди митця на значення досягнень цивілізації еволюціонують. М.Чернявський визнає розвиток нових технологій як незамінний чинник покращення доброту людства.

М.Чернявський пошуки індивідом кінця XIX – перших десятиліть XX ст. шляхів подолання духовної кризи осмислив по-філософському. Співзвучність його віршів з ідеями А.Шопенгауера, Ф.Ніцше вказує на модерність поглядів автора, активність у вирішенні суспільно-культурних проблем рубежу віків.

1. Андрусів С. (2000). *Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х років XX ст.* Джура. Тернопіль.
2. Голомб Л. Г. (1988). *Особа і суспільство в українській ліриці кінця XIX – початку XX століття.* Вища школа. Львів.
3. Гундорова Т. (1997). *Фрідріх Ніцше й український модернізм.* Слово і час. № 4. С. 29-33.
4. Євшан М. (1998). *Микола Чернявський / Критика.* Літературознавство. Естетика. Основи. Київ.
5. Єфремов С. (1995). *Історія українського письменства.* Феміна. Київ.

6. ІУЛ (Т-5,1958). – *Історія української літератури у восьми томах*. Наукова думка. Київ.
7. Немировская Л. З. (1991). *Ницше: Мораль «По ту сторону добра і зла»*. Етика. № 6. С. 3-46.
8. Ницше Ф. (1990). *По ту сторону добра и зла*. / Сочинения: В 2 т. Мысль. Москва.
9. Петрухіна Л. (2000). «*Ното duplex*» у модерністському краєвиді (на польському та українському матеріалі) / Сучасний погляд на літературу. Випуск 3. ВЦ Держкомстату України. Київ.
10. Сильман Т. (1977). *Заметки о лирике*. Ленинград. Советский писатель.
11. Чернявський М. (1929). *Т. 5. Земля. Повісті й оповідання*. / Твори: У 10 т. Рух. Харків.
12. Чернявський М. (1931). *Т. 10. Поміж безоднями (1914–1928). Поезії*. / Твори: У 10 т. Рух. Харків.
13. Чернявський М. (1966). *Т. 1. Оригінальні поезії. Переклади*. / Твори. Дніпро. Київ.
14. Шопенгауер А. (1992). *Свобода воли и нравственность*. Мысль. Москва.
15. Шумило Н. (2003). *Під знаком національної самобутності*. Задруга. Київ.